

Rhetoric of remembrance/oblivion

Retoryka (nie)pamięci

11 (1) 2024 ISSUE EDITORS: MAREK JEZIŃSKI, ANNA M. KIEŁBIEWSKA

BEATA DUDA

UNIwersytet Śląski w Katowicach
<https://orcid.org/0000-0002-1995-6489>
beata.duda@us.edu.pl

EWA FICEK

UNIwersytet Śląski w Katowicach
<https://orcid.org/0000-0002-0976-1944>
ewa.ficek@us.edu.pl

Musiąło tak być, bo bez tego by nie było nic. Językowe środki perswazji w relacjach wspomnieniowych z Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego (na wybranych przykładach)

It had to be that way, because without it there would be nothing. Linguistic means of persuasion in reminiscent accounts from the Oral History Archive of the Warsaw Uprising Museum (based on selected examples)

Abstract

Przedmiotem artykułu są mechanizmy i wybrane gramatyczno-leksykalne środki perswazji językowej dominujące w narracjach wspomnieniowych świadków powstania warszawskiego. Materiał badawczy stanowi ponad 3400 wywiadów utrwalonych w postaci transkrypcji i opracowanych w ramach projektu pn. Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego. Teoretyczno-metodologiczne zaplecze analiz to założenia lingwistyki pamięci, czerpiącej m.in. z ustaleń stylistyki i retoryki, oraz lingwistyki korpusowej. W analizach skorzystano również z rozróżnienia mechanizmów, za pomocą których realizuje się funkcja perswazyjna, autorstwa Stanisława Barańczaka. Przeprowadzone badania, wypełniające lukę w dociekaniach sprofilowanych pamięcioznawczo pozwalają stwierdzić, że narracja historyczna może być postrzegana jako struktura retoryczna, a poznanie przeszłości polega na jej konstruowaniu, w czym decydującą rolę odgrywa język.

The article focuses on the mechanisms and selected grammatical and lexical means of linguistic persuasion prevailing in reminiscent narratives of the Warsaw Uprising witnesses. The research material comprises over 3,400 interview transcripts developed as part of the project entitled the Oral History Archive of the Warsaw Uprising Museum. The analyses' theoretical and methodological background constitutes, in turn, the assumptions of memory linguistics drawing, inter alia, from the findings of stylistics and rhetoric as well as corpus linguistics. The analyses also took advantage of the distinction of mechanisms used to fulfil the persuasive function, by Stanisław Barańczak. The research conducted, which fills the gap in the investigations profiled in terms of memory allows us to conclude that the historical narrative can be perceived as a rhetorical structure, and learning about the past consists in constructing the past, where a decisive role is played by the language.

Key words

powstanie warszawskie, narracje wspomnieniowe, retoryka upamiętniania, mechanizmy perswazji, lingwistyka pamięci
Warsaw Uprising, reminiscent narratives, rhetoric of commemoration, mechanisms of persuasion, linguistics of memory

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 international (CC BY 4.0).
The content of the license is available at <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

BEATA DUDA

UNIwersytet Śląski w Katowicach

<https://orcid.org/0000-0002-1995-6489>

beata.duda@us.edu.pl

EWA FICEK

UNIwersytet Śląski w Katowicach

<https://orcid.org/0000-0002-0976-1944>

ewa.ficek@us.edu.pl

Musiało tak być, bo bez tego by nie było nic. **Językowe środki perswazji w relacjach wspomnieniowych z Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego (na wybranych przykładach)**

1. Wprowadzenie

Powstanie warszawskie to jedno z ważniejszych wydarzeń w najnowszych dziejach Polski, a jednocześnie fakt w przeszłości przemilczany, potem zaś stopniowo przywracany pamięci zbiorowej. Dysponuje ono „olbrzymim potencjałem jako generator sensu – katalizator nastrojów, punkt orientacyjny, narzędzie zdolne zarówno do budowania wspólnoty, jak i wykluczania obcych” (Napiórkowski 2016, 15; zob. też Szacka 2006, 170–186). Nie ulega również wątpliwości, że „skomplikowana historia pamięci przekuła powstanie w potężny mit” (Napiórkowski 2016, 15), co uznać można za dodatkowy argument przemawiający za naukowym oglądem związanych z nim fenomenów. Zdaniem Barbary Szackiej (2006, 184; zob. też np. Kwiatkowski 2010, 174) celowość powstania była i jest przedmiotem debaty – i to właśnie wybranym odslonem owej dyskusji w przededniu 80. rocznicy tego czynu zbrojnego¹ chciałybyśmy się przyjrzeć bliżej. Interesuje nas przy tym perspektywa retoryki upamiętniania, a także przekaz bezpośredni, który w świetle badań odgrywa w dyskursie publicznym znaczącą rolę (Szacka 2006, 180–181).

2. Przedmiot, cel oraz metoda badań

Przedmiotem analiz są mechanizmy i wybrane gramatyczno-leksykalne środki perswazji językowej, dominujące w narracjach wspomnieniowych świadków powstania warszawskiego (dokładniej – w wypowiedziach na temat sensu wybuchu

1. W 2024 r. przypada 80. rocznica wybuchu powstania warszawskiego.

powstania). Kontekstem rozważań będzie natomiast bogaty nurt „tekstów/praktyk, dla których powstanie warszawskie staje się ważnym punktem odniesienia” (Kobielska 2016, 169). Tak zaprojektowane opracowanie winno wypełnić lukę, którą dostrzegamy w dociekaniach sprofilowanych pamięcioznawczo.

Oglądu zajmujących nas zagadnień dokonujemy przez pryzmat ustaleń i założeń lingwistyki pamięci, zakładającej analizę użycia języka i strategii komunikacyjnych stosowanych w celu aktywowania obrazów przeszłości w teraźniejszych dyskursach oraz opierającej się m.in. na przeświadczeniu, że „język współtworzy pamięć zbiorową przez swój performatywny potencjał, ale również poprzez język [...] treści pamięci stają się dostępne i interpretowalne dla innych [...]” (Czachur 2018, 26). Przybliżony projekt naukowy może się odwoływać do wielu atrakcyjnych metod badawczych, wśród dyscyplin szczególnie istotnych ze względu na przedmiot namysłu znajdują się – z jednej strony – stylistyka i retoryka z analizą figur retorycznych oraz środków perswazji, a z drugiej – lingwistyka korpusowa, umożliwiająca prowadzenie rzetelnych badań jakościowych i/lub ilościowych (Czachur 2018, 45–46; zob. też np. Bogołębska, Worsowicz 2016, 93–94; Załęska 2008). Ujęcie to (por. głównie pierwsze z wymienionych źródeł inspiracji lingwistyki pamięci) koresponduje poniekąd z obserwacjami tych badaczy, którzy na narrację historyczną kładą spoglądać jako na strukturę perswazyjną (Konieczka-Śliwińska 2001, 29)². Danuta Konieczka-Śliwińska, komentując przemiany, jakie dokonały się w filozofii historii (a konkretnie w jej narratywistycznym nurcie) pod wpływem tzw. zwrotu lingwistycznego, stwierdza: „W pracy historyka dążącego do przekonania odbiorcy o słuszności skonstruowanego obrazu przeszłości retoryka – obok logicznej argumentacji – objawiła się jako niezbędne narzędzie perswazji” (2001, 30). I dalej: „poznanie przeszłości polega na jej konstruowaniu, a język odgrywa w tym decydującą rolę” (2001, 30).

W tym miejscu trzeba jeszcze nadmienić, że, próbując porządkować dostrzeżone w narracjach wspomnieniowych świadków powstania warszawskiego zabiegi retoryczne, korzystamy również z ustaleń Stanisława Barańczaka (Barańczak 1975, 49–51; Barańczak 1983, 33–35), który przez perswazję rozumiał chęć uzyskania realnego wpływu na sposób myślenia lub postępowania odbiorcy, jednak niekoniecznie drogą bezpośredniego rozkazu, lecz pośrednio (zob. też Bogołębska, Worsowicz 2016, 24). Funkcja ta realizuje się za pomocą czterech mechanizmów mogących się aktualizować w różnych tekstach i traktowanych – w odróżnieniu od sposobów wypełniania owych tekstów treścią – jako niezmiennie (Wolińska 1996a, 338; Gajewska 2022, 138; zob. poza tym np. Ożóg 2004; Maćkiewicz 2020; Jankosz 2021):

2. Por. także punkt widzenia Jerzego Topolskiego, dostrzegającego w narracji historycznej następujące warstwy: logiczno-gramatyczną (lub informacyjną); perswazyjną (lub retoryczną), teoretyczno-ideologiczną (lub sterującą) (1996; za Konieczka-Śliwińska 2001, 33–34).

- mechanizmu emocjonalizacji odbioru (spełnienie warunku percepcji bezrefleksyjnej, a także spotęgowanie uczuć odbiorcy, odwołanie się do jego sympatii czy uprzedzeń);
- mechanizmu budowania wspólnoty świata i wspólnoty języka (poszukiwanie tego, co łączy nadawcę z odbiorcą i osiągnięcie pełnego porozumienia);
- mechanizmu symplifikacji rozkładu wartości (zredukowanie rzeczywistości do podstawowych opozycji, co przekłada się na łatwą orientację aksjologiczną);
- mechanizmu odbioru bezalternatywnego (zwolnienie odbiorcy z samodzielnych decyzji co do sposobu interpretacji komunikatu).

Choć wymienione elementy składają się – zgodnie z zamierzeniami Barańczaka – na „retorykę ogólną kultury masowej” (Barańczak 1983, 33), a zatem ich przydatność do badań relacji wspomnieniowych jest z pozoru problematyczna, stoimy na stanowisku, iż tego rodzaju dopasowanie może przynieść interesujące efekty badawcze. Zabieg ten wydaje się słuszny także dlatego, że rozpatrywane przez nas narracje – noszące niejednokrotnie ślady oddziaływań perswazyjnych (zob. Duda, Przyklenk, w druku) – wchodzą w skład większej całości, kierowanej z określoną intencją do odbiorcy masowego (będzie o tym mowa niżej). Zwróćmy też uwagę na szczególną rolę zajmującego nas zrywu niepodległościowego w dyskursach pamięci oraz kulturze masowej/popularnej (np. Duda 2014).

3. Charakterystyka materiału źródłowego

Zabiegów retorycznych, jakie wyzyskiwane były do stworzenia w świadomości zbiorowej określonej wizji powstania warszawskiego, poszukiwałyśmy w zasobach opracowanych i przygotowanych przez podmiot instytucjonalny, którego nadrzędnym celem jest kreowanie mitu wydarzeń 1944 roku – Muzeum Powstania Warszawskiego³. Z inicjatywy tej placówki powstało przedsięwzięcie pod nazwą Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego (zob. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej.html>, dalej: AHM MPW). Jest to unikalny zbiór 3518⁴ transkrybowanych wywiadów z uczestnikami powstania warszawskiego prowadzonych zgodnie z założeniami nurtu *oral history*: zakładających oddanie głosu świadkom historii i umożliwiających im relacjonowanie doświadczeń z przeszłości. Jednocześnie należy nadmienić, że znaczącą rolę w tworzeniu narracji o przeszłości pełni także osoba prowadząca rozmowę, m.in. poprzez profilowanie pytań czy też, nierzadko, wymuszanie pewnych

3. Według Jacka Wasilewskiego tego typu narracje są konieczne do tego, by doświadczać „pewnego rodzaju sacrum budującego emocjonalny kontekst dla wspólnotowej tożsamości” (2012, 111).

4. Stan na 20.09.2023.

mechanizmów retorycznych (więcej na ten temat Ciesek-Ślizowska i in. 2020a, 2020b).

W niniejszym artykule przedmiotem naszego zainteresowania uczyniliśmy jednak wypowiedzi samych świadków. W tym zakresie materiał źródłowy jest zróżnicowany pod kątem kilku parametrów: 1. wieku i płci uczestników wywiadów; 2. punktu widzenia na powstanie – wśród świadków są zarówno czynni uczestnicy działań zbrojnych (którzy pełnili w powstaniu różne role, strzelców, sanitariuszek itd.), jak i cywile; 3. dystansu temporalnego wobec relacjonowanych wydarzeń – wywiady były przeprowadzane w latach 2003–2018, w roku 1944 wspominający byli natomiast w wieku młodzieńczym (mieli od 12 do 29 lat). Dzięki tej różnorodności zasobów możliwe było stworzenie zrównoważonego korpusu tekstów. W tym celu wykorzystano narzędzie KonText (Machálek 2014)⁵, które pozwala na analizę ilościową i jakościową treści wywiadów oraz szybkie ich przeszukiwanie pod kątem zajmujących badacza treści, w tym na wyekscerpowanie z narracji wspomnieniowych wypowiedzi na temat sensu wybuchu powstania. Na podstawie oglądu i interpretacji wyników, jakie zostały pozyskane z korpusu, udało się ustalić charakterystyczny dla badanego zbioru repertuar zabiegów retorycznych i mechanizmów stosowanych przez świadków historii; opisujemy je w dalszej części opracowania.

4. Perswazyjny charakter konstruowania wspomnień: wyniki analiz

4.1. Mechanizm emocjonalizacji odbioru

Ponieważ transkrypcja wywiadów ze świadkami historii pozbawiła ich elementów parawerbalnych i niewerbalnych, mogących być wyznacznikami emocji (zob. np. Grabias 1981, 17), analiza mechanizmu emocjonalizacji odbioru musi ograniczyć się jedynie do tego, co utrwalone za pomocą pisma, w tym głównie do leksyki. Należy też zaznaczyć, że wiele środków omówionych w ramach pozostałych mechanizmów wskazanych przez S. Barańczaka może dodatkowo charakteryzować pewne nacechowanie emocjonalne (w tej części wskazujemy elementy, w których nacechowanie to jest pierwszoplanowe i niejako dominuje nad treścią; zob. Wolińska 1996a, 352).

Na wstępie zauważmy, że podkreśleniu emfazy służą nacechowane ekspresyjnie eksklamacje zakończone znakiem wykrzyknienia⁶, np.:

To Powstanie było bardzo potrzebne! Bardzo potrzebne! (AHM1)⁷

5. Dostęp do narzędzia uzyskaliśmy przy wsparciu konsorcjum CLARIN_PL; zob. <https://clarin-pl.eu/>.

6. Pisownię i interpunkcję tych i następujących przykładów zachowujemy w wersji oryginalnej.

7. W nawiasach podajemy skróty źródeł, których szczegółowe adresy zamieszczone zostały w dołączonym do artykułu wykazie.

Proszę pana, ponieważ przeżyłam to, nie dałabym sobie ani jednego dnia odebrać! (AHM2)

[...] *ile moich koleżanek z gimnazjum zginęło!* (AHM3)

Odpowiadający na pytanie o sens powstania warszawskiego odpamiętują także różne emocje (przeżywane w przeszłości przez siebie, przez innych i/lub wspólnotowo), które powinny udzielić się odbiorcy, by mógł on pełniej skonfrontować się ze zdarzeniami opowiedzianymi w tekście wspomnieniowym. Co ciekawe, narratorzy bardzo często odwołują się do emocji pozytywnych, ze szczególnym uwzględnieniem tych z pola leksykalno-semantycznego radości (zob. Mikołajczuk 2009, 126⁸; rzecz jasna, tego rodzaju emocje są rzadsze w wypowiedziach krytycznych wobec powstania). Wprost werbalizowana jest radość, euforia, zachwyty, optymizm, uskrzydlenie, nadzieja czy szczęście. Intensywność uczuć (tu głównie radości) podkreśla się poprzez określenia: *tyle radości, niesłychanie radośni, skakać do góry z radości, szaleć z radości* itp.; czasem narrator sygnalizuje wreszcie niemożność oddania ich pełni. Wspominający podkreślają również entuzjazm, jaki towarzyszył wybuchowi powstania, co także ma stymulować reakcje odbiorców wspomnień. Por. wybrane przykłady:

[...] *staruszek z wnukiem stali w bramie, myśmy szli na barykadę. Oni stali w bramie i **skakali z radości do góry**.* (AHM4)

*Nie opuściło mnie **poczucie euforii**, które wtedy się odczuwało szczególnie na początku Powstania.* (AHM5)

*Wszyscy **byli zachwyceni** na początku, że coś takiego może się zdarzyć.* (AHM6)

*Był ogólny **optymizm** w tym całym nieszczęściu.* (AHM7)

*Każdy był, jak to się mówi, **uskrzydłony**, że Powstanie, że Niemców się [przegoni].* (AHM8)

*Myśmy szli z **nadzieją**, że zwyciężymy, że to jest pewnego rodzaju formalność.* (AHM9)

***Entuzjazm** wśród ludzi, wśród młodzieży był taki, że ich utrzymać to już nie było [łatwo].* (AHM10)

Nadal żywe i intensywne są ponadto emocje negatywne lub raczej negatywne (Lubaś 2003, 42): gniew, nienawiść czy strach (zob. uwagi z części 4.3.). Strach, którego doświadczali mieszkańcy Warszawy w czasie okupacji, a potem powstania, pozwalają też wyobrazić sobie odbiorcy takie nominacje, jak: *łapanki, egzekucje, zbrodnie, okrucieństwa, mordy, terror, barbarzyństwa, potworności, piekło, hekatomba, zagłada, gehenna, rzeź*. Por. jeszcze eufemistyczne: *w Warszawie to było*

8. Więcej na temat lingwistycznych i innych ujęć emocji/uczuć zob. np. Lubaś 2003, 39–41. O funkcji emocji w perswazji, a także o rodzajach uczuć perswazyjnych zob. też Korolko 1990, 68–74 czy Modrzejewska 2012, 69.

coś *straszego* i inne kolokacje ze słowem *straszny*⁹. Podobny efekt osiąga się poprzez dobitne sformułowania potoczne; wskazują one na silną ekspresywność i eksponują zaangażowanie uczuciowe mówiącego (por. Szymanek 2004, 129; Bogołębska, Worsowicz 2016, 115–116), np.: *Niemcy nas wytluką; wyróżniliby nas*.

Uwagę zwracają także fragmenty, które bardziej niż strach mają wzbudzić współczucie, litość i zrozumienie odbiorcy, a przez to zwiększyć siłę oddziaływania retoryki wspomnieniowej, i które decydują o romantycznym rysie powstania. W tej grupie wypowiedzi niemalą rolę odgrywa figura tragicznej, acz bohaterskiej walki, metaforyka krwi (*wielka ofiara krwi, ogromna danina krwi* itp.) i ofiary. Por. ponadto:

Bo byli młodzi [...] szli przecież właściwie na śmierć, bo z takimi siłami trudno by było zwyciężyć. (AHM11)

Myślę, że to była wielka, tragiczna walka. (AHM12)

Powstanie kosztowało tyle krwi, tyle zniszczeń, tyle utraty ludzkich istnień. (AHM13)

W odpowiedziach na pytanie o sens powstania warszawskiego sięga się poza tym często po zwroty podniosłe, wręcz patetyczne – wywołujące poczucie niezwykłości wspomnianego wydarzenia i istotne w kontekście emocjonalizacji odbioru. Czasem łączy się także w jednej wypowiedzi styl wysoki i niski (zob. Korolko 1990, 49-50). Emocjonalną aprobatę przedstawionego obrazu powstania warszawskiego wymuszają też obciążone semantycznie rzeczowniki typu: *świętość* czy *heroizm*. Por.:

Nie waham się użyć górnoletnych słów. Szliśmy z bezgranicznym oddaniem i poświęceniem. Wiedzieliśmy, że to jest absolutny obowiązek. [...] Myśmy tak strasznie chcieli, tak przeogromnie, to było ważniejsze niż oddech, żeby była Polska. (AHM14)

To jest dla nas świętość, nie wolno tego imienia targać. (AHM15)

Na pewno Powstanie było potrzebne, bo pokazany był heroizm Polaków, pokazana była dążność Polaków do niepodległości, do wolności, żeby zrzucić pęta niewoli, żeby nie pozwolić się zdeptać, zgnoić. To jest duma dla narodu polskiego i dla Polaków, że jeszcze w ostatniej chwili zdążyli chwycić za broń i jeszcze udowodnić, że Polska nie zginęła. (AHM16)

Interesujące zabiegi perswazyjne da się ponadto odnaleźć w formułowanych z perspektywy znacznego dystansu temporalnego ocenach powstania. W zestawionym korpusie odnajdujemy bowiem liczną grupę przymiotników wskazujących na unikalność, wyjątkowość i duże znaczenie odpamiętywanego wydarzenia,

9. W znaczeniu: 'wzbudzający strach, przerażenie' (<https://sjp.pwn.pl/szukaj/straszny.html>; dostęp: 30.08.2023).

np.: *nadzwyczajny*, *piękny*, *wyjątkowy*, *wielki*, *fantastyczny*, *wspaniały*, *cudowny*, *ogromny*, *wzniosły*, *istotny*, *ważny*. Por. też derywaty negacyjne (*niepowtarzalny*, *niespotykany*) i podgrupę przymiotników w superlatywie w funkcji hiperboli: *najlepszy*, *najpiękniejszy*, *najważniejszy*. Wskazane leksemy, występujące w wypowiedziach pozornie sprawiających wrażenie gradacji (Korolko 1990: 109, 75), faktycznie kumulujących zaś określenia bliskoznaczne bądź pleonastyczne, albo, co mimo wszystko rzadsze – w wypowiedziach zasadzających się na przeciwstawieniu (zob. np. drugi z cytatów), apelują do uczuć i emocji odbiorców, osłabiając ich zdolności intelektualno-racjonalne. Są także częścią quasi-peryfraz czy definicji retorycznych, bo mogą zastępować jedną nominację (*powstanie warszawskie*) opisową, rozbudowaną frazą nazwową, która pozwala na wprowadzenie do tekstu odautorskiej charakterystyki zajmującego nas wydarzenia (Szymanek 2004, 234–335; zob. też Sobczak 2014; Ożóg 2004, 92–93). Synonimizowanie (układanie par i triad przymiotnikowych) zinterpretować można wreszcie jako rodzaj powtórzeń wzmacniających siłę wyrazu (Wolińska 1996b: 354–355). Np.:

coś nadzwyczajnego, [...] *piękny* moment w historii Polski [...] *Oceniam to jako naprawdę wyjątkowy* zryw, *piękny* [...] zryw. (AHM17)

niepowtarzalna sprawa, chociaż naprawdę *smutna* i przeżyliśmy straszną rzecz. (AHM18)

to był *wielki* okres, *fantastyczny* okres, *wspaniały* okres. (AHM19)

To było *ogromne* przeżycie i *straszne*, ale z drugiej strony to były chwile *wzniosłe* po tylu latach okupacji i zniewolenia, że to Powstanie było koniecznością. (AHM20)

był to na pewno moment bardzo *istotny*, bo oni wiedzieli, że robią coś *ważnego*, coś *wielkiego* i że uczestniczą w tym bezpośrednio. (AHM21)

To był *najlepszy* zryw dla Polaków. Żaden inny naród się na to nie zdobył. (AHM22)

4.2. Mechanizm budowania wspólnoty świata i wspólnoty języka

Mechanizm tworzenia wspólnoty świata i języka w kontekście narracji wspomnieniowych z AHM MPW rozpatrywać należy na dwu płaszczyznach. Po pierwsze, biorąc pod uwagę relacje pomiędzy wspominającymi oraz właściwymi adresatami wspomnień: prowadzącymi wywiad, a w dalszej kolejności – wszystkimi odbiorcami treści zamieszczonych na stronie internetowej (zob. Ciesek-Ślizowska i in. 2022, 159). Po drugie, poddając oglądowi wyłącznie relacje między wspominającymi (kombatantami, biernymi i czynnymi uczestnikami i świadkami powstania), którzy również mogą być odbiorcami swoich wypowiedzi, a poza tym aspirując do wspólnoty dyskursywnej skupionej wokół wymienionej już instytucji inicjującej wspomnienia. Pomimo że wspominający zdają się w tym pierwszym wypadku

np. sugerować, że zarówno ich, jak i odbiorców wspomnień łączą te same sprawy czy problemy (Gajewska 2022, 145), repertuar środków językowych wykorzystywanych w ramach odpowiedzi na pytanie o sens powstania jest skromny. Zajmujący nas mechanizm z większym nasileniem manifestuje się w przypadku drugim (*vide* budowanie wspólnoty powstańczej); być może m.in. z uwagi na specyfikę analizowanych tekstów, tj. wspomnień autobiograficznych dotyczących określonego, dla pewnej grupy formacyjnego momentu z przeszłości.

Na konsolidację wspólnoty wpływa kategoria 1. os. l. mn. czasowników czy formy przypadkowe zaimków *my*, *nasz*. Środki te implikują, że przedstawiana wizja tego, co minione, jest wizją wspólną i stowarzyszoną z aktem afirmacji bliższych powiązań pomiędzy członkami grupy (Duda, Ficek 2020, 23). Jedność celów, wartości, myśli i czynu objawia się również poprzez peryfrazy nazywające zbiorowość, a występujące po wymienionych zaimkach. Wbrew oczekiwaniom dość rzadko pojawiają się natomiast w analizowanym materiale leksemy wskazujące na podejmowanie jakichś działań razem z innymi osobami, w tym słowa z przedrostkiem *współ-* (*współdziałać* itp.), oraz wyrażenia z kręgów semantycznych rodziny, bliskości, sąsiedztwa itp. (zob. na ten temat Wolińska 1996a, 343; Ożóg 2004, 96).

Uwagę zwraca szczególnie *my* nieobligatoryjne/nadwyżkowe (na konkretną osobę gramatyczną wskazuje bowiem występujący po tym zaimku czasownik), a dlatego wyraziste i nośne perswazyjnie (Bralczyk 2004, 100; Wolińska 1996a, 343). Por.:

dzięki temu my mamy swoją tożsamość (AHM23)

W nas coś było, my nie mogliśmy tego już w sobie pomieścić. (AHM24)

społeczeństwo pokazało, że my jesteśmy Polakami i nasza ojczyzna jest tu (AHM25)

Różne formy fleksyjne zaimka *my* wspominający uzupełniają także określenia mi o funkcji autoidentyfikacyjnej w apozycji (Wolińska 1996a, 344; najczęstsze formy to: *młodzi*, *młodzież*, *powstańcy*, *Polacy*, *ludność*). W ten sposób sygnalizują, do jakiej dokładnie wspólnoty należą/chcą należeć. Co ciekawe, są to najczęściej wspólnoty postrzegane w skali makro (wspólnota pokoleniowa, wspólnota doświadczeń, wspólnota narodowa i, co wynika z szerszego kontekstu, wspólnota mieszkańców Warszawy)¹⁰. Np.:

Była wiara, wielka wiara w nas, w młodych ludziach i myśmy na to czekali. (AHM26)

my, młodzież – byliśmy głupi zapaleńcy i strasznie entuzjastyczni i bardzo szlachetni, bardzo piękni, ale bez rozumu (AHM27)

10. Obserwacja ta kontrastuje z konkluzjami, do jakich doszły Beata Duda i Ewa Ficek (2020, 23). Fakt ten wskazuje na to, że podświetlenie odmiennych obszarów narracji wspomnieniowej prowadzi do innych spostrzeżeń.

my Powstańcy zdecydowaliśmy o tym, jak to się wszystko toczy... (AHM28)

To tak głęboko siedziało w nas, Polakach, że protest musiał mieć swoje ujście. (AHM29)

Przecież [Niemcy] chcieli nas, ludność, wymęczyć głodem. (AHM6)

Należy wreszcie zauważyć, że fundamentalny dla budowania wspólnoty, a przy tym częsty frekwencyjnie (i to nie tylko w odpowiedziach na pytanie o sens powstania) zaimek dzierżawczy *nasz* jest uzupełniany różnymi kolokantami. Kolokanty te dotyczą przede wszystkim patriotycznej postawy narratora, jego bojowej przeszłości, a także wojny, walki (por. Duda, Ficek 2020, 19); dowodzą również, że wspominający, mówiąc o przeszłości, posługują się podobnym językiem. Por. m.in.: *nasz kraj, nasze podziemie, nasza zbrojna walka z Niemcami, nasi dowódcy, nasi ludzie, nasze pokolenie*. Na tym tle wyróżniają się połączenia, które odnoszą się raczej do życia prywatnego tego, kto mówi (np. *nasza rodzina, nasi ojcowie, nasze wychowanie*) albo struktury inkluzywne (*nasza historia, nasza Polska*).

4.3. Mechanizm symplifikacji rozkładu wartości

Kolejnym z mechanizmów jest zabieg odpowiedzialny za dychotomiczny i uproszczony podział na świat dobry i zły, tj. mechanizm symplifikacji rozkładu wartości. Zabieg ten oraz towarzyszące mu środki perswazji pełnią w odniesieniu do badanego materiału dwie funkcje – pierwszą z nich jest stworzenie pożądanego obrazu powstania warszawskiego w świadomości odbiorców, drugą – umożliwienie samemu nadawcy, czyli świadkowi wydarzeń 1944 roku, poradzenie sobie z przeszłością poprzez łatwą orientację aksjologiczną (Wolińska 1996a, 349). Podział świata na swoich (MY) i obcych (ONI) kreowany jest najczęściej eksplicytnie poprzez zestawienia tych dwu grup, nierzadko z wyzyskaniem potencjału metafor nawiązujących do podziałów przestrzennych (*granica, linia, inny świat*) czy negatywnych, konotujących zagrożenie i totalność określeń (*zniszczyć, zgładzić, unicestwić*), przy jednoczesnym zastosowaniu wzmacniających nacisk na wolę odbiorcy i utrwalających obraz tej opozycji powtórzeń (Bogołębska, Worsowicz 2016, 115). Por.:

Podział był zupełnie jasny, po jednej stronie byliśmy my, po drugiej stronie byli oni. [...] to są wrogowie, że niszczą kraj, że niszczą ludność. Stąd też ten podział był bardzo wyraźny i dla młodego człowieka nie było wahania, gdzie jest jego miejsce. (AHM30)

Przecież oni chcieli zająć również nasze tereny, nas wszystkich, zrobić republikę z tego. To, że my jesteśmy Polakami, mamy swoją ambicję [...]. (AHM31)

Wspomniane podziały podkreśla się poza tym, stosując w narracjach świadków leksykę nacechowaną pozytywnie i wskazującą na powszechnie akceptowane wartości (*wolność, patriotyzm, miłość, wiara, rodzina*) oraz porządkując świat na *orbis interior* i *orbis exterior* (Wasilewski 2012, 143). Uwyrażnia je ponadto kreowanie negatywnego obrazu wrogów za pomocą negatywnych określeń oraz środków wyrazu – zarówno w odniesieniu do samych podmiotów (*okupanci, mordercy, szkopy, szwabcy, frycy, sukinsyny*), ich działań (np. *katownie, łapanie, egzekucje, poniewieranie, zbrodnie, mordy, okrucieństwa*), jak i skutków tychże zachowań (*lęk, strach, upokorzenie, hańba*). Sama figura Wroga jest ważna w kreowaniu pamięci kolektywnej – wspólnoty aktywnych uczestników wydarzeń 1944 roku, i służy organizowaniu emocji społecznych. W narracjach świadków powstania dostrzec można także stałą strukturę retoryczną, której celem jest wyraźne przeciwstawienie postaci z pierwszej grupy (ofiary – warszawiacy, Polacy) tym z drugiej (wrogowie – Niemcy). W tym celu wyzyskiwane są również obrazowe porównania, metonimie i paralelizmy składniowe; odnaleźć je można m.in. w przykładach:

A myśmy byli entuzjastyczni patrioci. Walczyliśmy, żeby wyzwolić ojczyznę, żeby kajdany pękły. Mieliśmy dosyć okupacji, dosyć poniżania. Naród polski był poniżany przez Niemców, uważany za ludzi niższej klasy, po niemiecku Untermenschen. (AHM32)

Nastrój antysowiecki i antyniemiecki był tak silny, wrogowie byli tak zniechęceni, wprowadzili drakońskie metody stosowane w śledztwie... Tysiące naszych ludzi, kwiat inteligencji został wycięty przez gestapo, przez NKWD, przez wywózki i tak dalej. Nienawiść była szalona. (AHM33)

Zastosowanie mechanizmu symplicyfikacji wartości służy także do ukazania motywacji do działań przeciwko okupantom. Widoczna w narracjach świadków argumentacja oparta na toposie przyczyna/skutek (*poniewierać – zemścić się, wyżywać się – budzić gniew*) wzmacniana jest nagromadzeniem zawierających wartościujące epitety i inne określenia opisów okrucieństwa Niemców wobec ludności Warszawy. Tego typu strategie retoryczne, w centrum których widoczne są również afekty perswazyjne: strach (łac. *timor*), gniew (łac. *ira*) i zemsta (łac. *vindicia*) (Korolko 1990, 71–72), dokumentują poniższe egzemplifikacje:

*Myśmy mieli tyle **gniewu** w sobie przez te lata okupacji, **żyjąc w strachu, wiecznym strachu**, oglądając się za siebie. (AHM34)*

*Powstanie musiało wybuchnąć. [...] Musiało wybuchnąć, ponieważ większość Polaków czekała na moment, kiedy Niemcy będą osłabieni, żeby **zemścić się** za potworności, których się dopuścili w czasie wojny. (AHM35)*

*Przede wszystkim byliśmy żądni **zemsty**, bo Niemcy poniewierali nas okropnie. (AHM36)*

Pośród sposobów kreowania w tekstach wspomnień dwóch przeciwstawnych sobie światów swoich (MY – powstańcy) i wrogów (ONI – Niemcy) wartym odnotowania zabiegiem jest obrazowanie powstania z perspektywy osoby młodej – przedstawiciela wspólnoty, która buntuje się wobec zastanego porządku (okupacji), a jej działania są pełne pasji, zaangażowania i dynamiki. We wspomnieniach pojawiają się liczne określenia będące bezpośrednim świadectwem młodzieńczej odwagi i chęci walki (np. *ogromna odwaga, młodzieńcza pasja, młodzieńczy zryw, zryw polskiej młodzieży, rwać się do walki, zapaleńcy, entuzjizm, heroizm, ludzie honoru*) oraz takie, które uruchamiają pozytywne asocjacje i skojarzenia związane z tym okresem życia jednostki (*piękni i młodzi, młodzi chłopcy, kwiat młodzieży, sprężysta i energiczna młodzież*). Kult młodości i związanej z nim potrzeby walki w obronie wolności wyrażają zarówno naznaczone patosem określenia typu: *wielkie bohaterstwo młodych ludzi, bohaterstwo młodzieży*, jak również następujące poświadczenia tekstowe:

bo my, zwłaszcza młodzi ludzie, byliśmy strasznie przez Niemców maltretowani, zresztą wszyscy byliśmy poniżani, ale młody człowiek to bardziej czuje. Młody człowiek więcej się buntuje przeciwko temu, młody człowiek nie chce być poniżany i opluwany [...]. Buntuje się, chce zemsty, chce wreszcie powstać, nie tylko kurczyć się. (AHM37)

To było nie do uniknięcia – ta młodość i ta nareszcie możliwość powalczenia. (AHM38)

Młodzież była niesłuchanie patriotyczna, dzielna i walczyli wszyscy przecież z ogromną odwagą i z zapałem i szczęśliwi, że wreszcie jesteśmy wolnymi ludźmi i że wreszcie możemy jak równi z równymi z Niemcami walczyć. (AHM39)

W opozycji do żadnej walki i konfrontacji młodzieży w obrazie powstania, jaki wyłania się z opowieści świadków pomieszczonych w AHM MPW, pojawiają się sylwetki wrogów – Niemców, którym przypisywane są zgoła odmienne cechy: strach, pasywność i chęć ucieczki. Tego typu wizerunki, dotyczące bezpośredniej sytuacji na froncie II wojny światowej przed powstaniem warszawskim, mają na celu budowanie przekonania o potędze i przewadze powstańców (dominacji mentalnej wyrażonej w gotowości do walki: *rwać się do walki, być gotowym do walki*). Są one częstym elementem wspomnień i, co istotne, pojawiają się samoistnie, bez dodatkowych pytań i interakcji z prowadzącym wywiad. Por.:

*Wtedy to my, jako młodzież taka czternaście-szesnaście lat, idziemy do walki. Bo tak czy inaczej to **uciekających Niemców** rąbaliby ci, którzy potracili siostry czy braci, czy kuzynów. (AHM40)*

*To były cztery lata, czy tam pięć lat takiego przygotowywania się. I ci **Niemcy uciekający**, wycofujący się ze wschodu. (AHM41)*

*Przecież, jak widzieliśmy w końcu lipca, jak przez most Poniatowskiego jechały furmanki z **rozbebeszonymi, zrezygnowanymi Niemcami**, to tutaj cała młodzież aż kipiała. (AHM42)*

4.4. Mechanizm odbioru bezalternatywnego

Zabieg odbioru bezalternatywnego, czyli zwolnienie odbiorcy z refleksji oraz wątpliwości dotyczących prezentowanych treści (Barańczak 1983, 35), jest konsekwencją wszystkich wcześniejszych mechanizmów wpływu na odbiorcę; w badanym przez nas materiale jest on najliczniej reprezentowany. Z uwagi na objętość artykułu niżej zebraliśmy te środki językowej perswazji, które pojawiły się w przeważającej liczbie wypowiedzi.

Przekonanie o konieczności i zasadności rozpoczęcia powstania wyrażane jest poprzez wykorzystanie prostych, leksykalnych wyznaczników perswazji w postaci operatorów interpretacyjnych i ich odpowiedników (*jedynie, tylko, jedyna*), orzeczeń w formie 1. os. l. poj. cz. przyszłego (*wygramy, zwyciężymy, pokonamy*), wykładników pewności (*nie do uniknięcia, oczywistą rzeczą jest, to oczywiste*) czy też czasowników modalnych (*musiało, musimy, powinniśmy, trzeba*) (por. Wolińska 1996a, 340). Ta ostatnia kategoria jest widoczna w większości odpowiedzi na pytanie o sens wybuchu powstania warszawskiego i podkreśla kategorię konieczności oraz imperatywność prezentowanych przez świadków przekonań. Nierzadko ten efekt wzmacnia podwójna negacja lub powtórzenie, mające na celu uwydatnienie paralelizmu myślowego (Korolko 1996, 58); por.:

Powstanie musiało nastąpić, nie było możliwości, żeby nas zatrzymać. (AHM43)

Powstanie po prostu musiało być, to był imperatyw, nie istniała inna możliwość, nie mieliśmy alternatywy. (AHM44)

To było to, co musiało być, nie mogło nie być Powstania. Nie wyobrażam sobie, żebyśmy mogli zostawić to wszystko, nie walcząc, bo to, co Niemcy wyprawiali, to nie było możliwe nawet. (AHM45)

Proszę pani, moim zdaniem Powstanie musiało być. Nie tylko, że było potrzebne, ale musiało być. (AHM46)

Świadkowie, w odpowiedzi na pytanie o sens powstania, narzucają odbiorcy swój punkt widzenia za sprawą powoływania się na sądy zbiorowości (warszawiaków, Polaków, całej wspólnoty powstańców; por. także podpunkt 4.2.). W tym celu wykorzystują zaimki wskazujące na kolektywność (*wszyscy, wszystkie, wszelki*) oraz dystrybucywność (*każdy*). Por. poniższe egzemplifikacje, których siła oddziaływania na odbiorcę wzmocniona została przez inne strategie retoryczne (m.in. antonimie, powtórzenia):

To już chyba wspomniałem, ale powtórzę, że musiało się odbyć. To była konieczność. [...] Ono musiało wybuchnąć, wszyscy tego chcieli. Wszyscy tego chcieli, naprawdę chcieli. Ale to nie z miłości do śmierci, tylko z miłości do życia. (AHM47)

Myśmy wszyscy zawsze chętnie... Myśmy wszyscy pragnęli tego! [...] Była wiara, wielka wiara w nas, w młodych ludziach i myśmy na to czekali. (AHM26)

Każdy chciał każdym swoim ciałem, każdym porem ciała, każdy oddychał tym, żeby Niemcom dokuczyć, to musiało nastąpić. To nie było to, że zaplanowano, bo planował każdy z nas, każdy mieszkaniec Warszawy planował odwet na Niemcach. (AHM48)

Na bezalternatywność wskazują także inne elementy leksykalne uwypuklające zasadność wybuchu powstania. Wśród nich wysoką frekwencję użyć ma grupa konstatacji z nacechowanym aksjologicznie wyrazem *obowiązek* (*jest obowiązkiem, mieć obowiązek, poczucie obowiązku, z obowiązku*); wyraz ten jest wówczas uzupełniany różnymi kolokantami wskazującymi na obiekt powinności (por.: *nasz obowiązek, absolutny obowiązek, poczucie obowiązku wobec swojego narodu, obowiązek wobec narodu*) i jest świadectwem postawy patriotycznej. W wypowiedziach na temat celowości wydarzeń 1944 roku odnaleźć można również szereg zwrotów typu: *to było konieczne, to była konieczność, to było nieuniknione, to było nieuchronne, było nie do uniknięcia, nie było alternatywy, ostatnia deska ratunku*.

Najbardziej wyrazistym, obrazowym sposobem ukazania nieuchronności wybuchu powstania warszawskiego są jednak obecne w tekstach świadków metafory. Pierwsza z nich jest oparta na toposie drogi, zakorzenionym w doświadczeniu człowieka i w jego doznaniach, mających wymiar przestrzenny (Kominiek 1993, 195). Jednocześnie pojęcie drogi w językowym obrazie świata odbiorców, jakiego świadectwem są określenia typu: *właściwa droga, jedyna droga, jedyna i słuszna droga, innej drogi nie było, nie było wyjścia*, wskazuje na pożądane wzorce postępowania oraz na kierunek działania i/lub wybór celu, co ma utwierdzać zarówno samych świadków, którzy w toku odpamiętywania wydarzeń 1944 roku dokonują rewizji własnej biografii, jak i odbiorców w przekonaniu o nieodwołalności biegu wydarzeń. Por. przykłady, w których dodatkowo warto zwrócić uwagę na pojawiające się amplifikacje i powtórzenia:

to była jedyna, najlepsza i słuszna droga w moim pojęciu i w pojęciu wielu takich jak ja. (AHM49)

Każdy naród szedł do niej różnymi drogami, każdy naród torował sobie drogę do niej na własny sposób. [...] Są granice niewoli, upokorzenia, są granice hańby, są drogi, z których zbaczać nie wolno. Z dnia na dzień rosło napięcie, z dnia na dzień potęgowała się wola walki, innej drogi nie było. (AHM50)

Według mnie nie było wyjścia dla warszawiaków. [...] Publiczność i warszawiacy nie mogli tego znieść, musiało się to jakoś wyładować – po prostu szukaliśmy wyjścia ze śmierci. (AHM51)

Innym, dość oczywistym, wyborem w zakresie używanych do kreowania obrazu powstania strategii perswazyjnych są konstrukcje metaforyczne związane z samymi działaniami zbrojnymi, w centrum których mieszczą się wyrażenia lub zwroty dotyczące walki (*bomba, pocisk, wybuch*); por.:

nastroje były tak bardzo podminowane (AHM52)

Nastrój w ostatnich dniach lipca był taki, że w zasadzie widziało się, że jest olbrzymie napięcie, że ludzie tylko czekają na sygnał, żeby chwycić za broń, żeby wybuchnąć. (AHM53)

Przypominam sobie nastrój tuż przed [powstaniem]. To była bomba, wybuchłoby coś, co w ogóle nie miało ręk i nóg i nie byłoby zorganizowane. (AHM54)

Kolejną grupą metafor, jakie pojawiają się w wielu wypowiedziach świadków, są metafory przyrodnicze związane z potęgą żywiołów, szczególnie żywiołu wody (metafory akwaticzne, takie jak np. *fala, ujście, bryza, rzeka*) oraz, nierzadko, towarzyszącego mu przeciwstawnego żywiołu – ognia (*wulkan, erupcja*). Woda jako pierwotna przyczyna i początek (*arché*) konotuje zarówno odrodzenie i oczyszczenie (odzyskanie wolności, wyzwolenie się spod okupacji), jak również ukazuje potęgę i niszczycielską moc czegoś (zob. Kopaliński 1990, 475–479). W korpusie odnaleźć można ponadto szereg konstrukcji metaforycznych związanych z wodą w jej najbardziej gwałtownym stanie skupienia (por. *wybuchać, kipieć* [żądzą odwetu], *wszystko kipiało, wszystko wrzało, Warszawa wrzała, wrzało w sercach młodych ludzi, być nabuzowanym*), które odzwierciedlają stany emocjonalne mieszkańców Warszawy przed wybuchem powstania i stanowią dobitne uzasadnienie zajmującego nas czynu zbrojnego. Por. też:

To była nienawiść, jedna fala nienawiści. (AHM53)

Bez Powstania jeszcze bardziej by skapcianieli. To była taka ożywcza [bryza], coś jak nagle woda źródłana... (AHM55)

Tego zahamować nie można było. To była za duża fala.[...], ale w końcu musiało to nastąpić, bo tego nie szło zatrzymać, to już po prostu wulkan był, który musiał wybuchnąć. (AHM56)

Absolutnie to samo, nie było po prostu innej możliwości. [...], że to było jak wybuch wulkanu, to było nie do utrzymania, to musiało buchnąć. (AHM57)

Według mnie i tak, i nie, ze względu na to, że młodzież była nabuzowana. (AHM58)

Odzwierciedleniem stanów emocjonalnych nadawców oraz wyrazem ich przekonań związanych z nastrojami przed wybuchem powstania jest także ostatnia grupa metafor organicznych, pojawiających się w wypowiedziach świadków wydarzeń 1944 roku najczęściej. Przypisywanie nastrojom społecznym cech

organizmu łączy się z potraktowaniem przez odbiorcę obrazowanych zjawisk jako „przyrodzone, naturalne, zgodne z prawami przyrody, a więc akceptowane, dobre” (Wolińska 1996b, 359). Co ciekawe, do ukazania potrzeby wybuchu powstania stosowane są metafory biologiczne związane z chorobą (na szczycie list frekwencyjnych odnotowano leksem: *wrzód*; pozostałe to: *nabrzmiałość*, *pęcznieć*, *przepełnienie*, *dusznosc*). Choć z pozoru mają one konotacje negatywne, trafiają do wyobraźni i podkreślają konieczność wybuchu powstania. Oto kilka przykładów, będących ilustracją tego typu zabiegów retorycznych:

*Nie mogło nie być, bo to był już tak **nabrzmiały wrzód**.* (AHM59)

*Proszę pani, czy pani sobie może wyobrazić **naciekający wrzód**. To była okupacja, **to kiedyś musiało pęknąć. I to pękło. I to pękło** z tak straszną radością.* (AHM60)

*Uważam, że Powstanie musiało wybuchnąć, że **Warszawa była tak napęczniała, nabrzmiała...*** (AHM61)

To tak narosło jak wrzód – przychodzi moment, że pęka. (AHM62)

*Moim zdaniem to był **wrzód, który musiał pęknąć**. To było tak **nieprawdopodobnie nabrzmiałe**.* (AHM60)

5. Zakończenie i wnioski

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy skonstatować, że sens wybuchu powstania warszawskiego rozważany jest często w dwu wymiarach – emocjonalnym i racjonalnym. W świetle badań (Szacka 2006, 183) w wymiarze pierwszym występuje raczej ogólna zgoda co do tego, że powstanie nie mogło nie wybuchnąć, natomiast w drugim sprawa nie jest tak jednoznaczna. W opinii członków badanej wspólnoty dyskursywnej (uczestników powstania warszawskiego) wzmiankowane wydarzenie było nieuchronne. Stwierdzenie to koresponduje z obecnie upowszechnianą, m.in. przez instytucjonalnego inicjatora wspomnień (Muzeum Powstania Warszawskiego), wizją powstania: nieuniknionego, bohaterskiego zrywu narodowo-patriotycznego, którą zdają się budować rozpoznane w toku analiz środki językowe.

Dla przeprowadzonych dociekań istotnym punktem odniesienia były/są spostrzeżenia dotyczące zabiegów perswazyjnych i stylistycznych uobecniających się w prasowych tekstach propagandowych czasu II wojny światowej (Wolińska 1996a, 1996b). Choć repertuar środków perswazji wyekscerpowanych z narracji wspomnieniowych jest dość bogaty, to zagęszczenie i intensywność wyrazu niektórych posunięć przyporządkowanych do określonych mechanizmów są zdecydowanie mniejsze niż w przypadku tekstów propagandowych. Niewątpliwie zdecydowały o tym inne okoliczności powstania zajmujących nas w artykule

wypowiedzi, jak również intencje ich autorów – odmienne od intencji tych, którzy podczas okupacji podjęli walkę za pośrednictwem języka, a której celem było „podtrzymywanie ducha narodowego, kształtowanie postaw wobec przeciwnika, ożywianie wiary w zwycięstwo” (Wolińska 1996a, 338; zob. też Wolińska 1996b, 365–366).

Poczynione obserwacje uzupełniają też uwagi formułowane w ramach lingwistyki pamięci w odniesieniu do relacji pomieszczonych w AHM MPW (np. Ciesek-Ślizowska i in. 2020a, 2020b; Duda, Ficek 2020; Przyklenk 2022). Jak już sygnalizowaliśmy wcześniej, na nowo oświetlają one chociażby problem wspólnotowości i tożsamości grupowej i/lub indywidualnej wspominających, co wymaga, w naszej opinii, pogłębionych badań, a także zmuszają do głębszego namysłu nad perswazyjnym charakterem konstruowania wspomnień czy kształtowaniem pamięci kolektywnej w ujęciu retorycznym. Potwierdzają ponadto stałą obecność zjawisk oraz konstrukcji retorycznych we współczesnym komunikowaniu.

Bibliografia

Teksty źródłowe:

Wywiady z Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego

- AHM1** – Wywiad ze Stanisławem Winiarskim prowadzony przez Roberta Markiewicza (Warszawa, 14.09.2007). Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/stanislaw-winiarski,2471.html>.
- AHM2** – Wywiad z Joanną Sawicką prowadzony przez Michała Studniarkę (Warszawa, 13.05.2013). Dostęp: 19.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/joanna-sawicka,3151.html>.
- AHM3** – Wywiad z Renatą Wapińską prowadzony przez Małgorzatę Rafalską-Dubek (Warszawa, 2.12.2011). Dostęp: 6.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/renata-wapinska,2757.html>.
- AHM4** – Wywiad z Barbarą Podgóorską prowadzony przez Pawła Leszczyńskiego (Warszawa, 24.11.2006). Dostęp: 11.07.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/barbara-podgorska,909.html>.
- AHM5** – Wywiad z Krystyną Zachwatowicz-Wajdą prowadzony przez Aleksandrę Raczek (Warszawa, 30.03.2006). Dostęp: 18.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/krystyna-zachwatowicz-wajda,738.html>.
- AHM6** – Wywiad z Eugenią Krzymińską prowadzony przez Barbarę Pieniężną (Warszawa, 31.08.2012). Dostęp: 16.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/eugenia-krzyminska,2951.html>.
- AHM7** – Wywiad z Cyprianem Massalskim prowadzony przez Katarzynę Sulicką (Warszawa, 7.07.2011). Dostęp: 3.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/cyprian-massalski,2626.html>.
- AHM8** – Wywiad z Bohdanem Kubalskim prowadzony przez Małgorzatę Rejmak (Warszawa, 3.10.2011). Dostęp: 9.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/bohdan-kubalski,2709.html>.

- AHM9** – Wywiad ze *Stefanem Kamanem* prowadzony przez *Agatę Czarniak* (Warszawa, 15.04.2013). Dostęp: 14.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/stefan-kaman,3097.html>.
- AHM10** – Wywiad z *Andrzejem Gawrysiem* prowadzony przez *Joannę Rozwodę* (Warszawa, 14.11.2012). Dostęp: 11.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/andrzej-gawrys,3063.html>.
- AHM11** – Wywiad z *Krystyną Jędrzejewską* prowadzony przez *Michała Studniarkę* (Warszawa, 27.06.2013). Dostęp: 18.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/krystyna-jedrzejewska,3149.html>.
- AHM12** – Wywiad z *Wandą Broszkowską-Piklikiewicz* prowadzony przez *Mariusza Rosłona* (Warszawa, 5.06.2009). Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/wanda-broszkowska-piklikiewicz,1561.html>.
- AHM13** – Wywiad z *Wiesławą Borysiewicz* prowadzony przez *Dominika Cieszkowskiego* (Warszawa, 22.01.2010). Dostęp: 19.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/wieslawa-borysiewicz,2197.html>.
- AHM14** – Wywiad z *Tadeusz Szurmakiem* prowadzony przez *Marię Zimę* (Warszawa, 1.12. i 8.12.2011). Dostęp: 9.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/tadeusz-szurmak,2716.html>.
- AHM15** – Wywiad z *Marią Bińkowską* prowadzony przez *Mariannę Kowalską* (Kraków, 28.01.2006). Dostęp: 2.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/maria-binkowska,601.html>.
- AHM16** – Wywiad z *Januszem Komorowskim* prowadzony przez *Łukasza Grzelca* (Warszawa, 14.05.2007). Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/janusz-komorowski,1283.html>.
- AHM17** – Wywiad z *Danutą Urbańską* prowadzony przez *Ludwikę Borzymek* (Warszawa, 12.02.2012). Dostęp: 11.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/danuta-urbanska,2788.html>.
- AHM18** – Wywiad z *Barbarą Wiśniewską* prowadzony przez *Magdalenę Miqzek* (Warszawa, 15.11.2005). Dostęp: 14.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/barbara-wisniewska,548.html>.
- AHM19** – Wywiad z *Teofilą Rumun* prowadzony przez *Iwonę Brandt* (Londyn, 27.11.2006). Dostęp: 14.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/teofila-rumun,956.html>.
- AHM20** – Wywiad z *Hanną Sielicką* prowadzony przez *Magdalenę Czoch* (Warszawa, 25.02.2005). Dostęp: 9.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/barbara-hanna-sielicka,323.html>.
- AHM21** – Wywiad z *Jackiem Bawarskim* prowadzony przez *Barbarę Pieniężną* (Warszawa, 10.09.2015). Dostęp: 17.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/jacek-bawarski,3477.html>.
- AHM22** – Wywiad z *Ireną Romanowską* prowadzony przez *Kingę Piotrowską* (Warszawa, 4.03.2005). Dostęp: 17.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/irena-romanowska,578.html>.
- AHM23** – Wywiad z *Barbarą Kołecką* prowadzony przez *Piotra Ziółkowskiego* (Warszawa, 14.09.2010). Dostęp: 13.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/barbara-kolecka,2450.html>.
- AHM24** – Wywiad z *Wiesławą Ambroziewicz* prowadzony przez *Annę Piłat* (Warszawa, 30.03.2005). Dostęp: 11.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/wieslawa-ambroziewicz,269.html>.
- AHM25** – Wywiad z *Marianem Elgasem* prowadzony przez *Kingę Piotrowską* (Warszawa, 30.07.2005). Dostęp: 9.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/marian-elgas,414.html>.
- AHM26** – Wywiad z *Marią Tremblin* prowadzony przez *Mariusza Rosłona* (Warszawa, 13.12.2007). Dostęp: 23.07.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/maria-tremblin,1314.html>.

- AHM27** – Wywiad z *Zuzanną Stromenger* prowadzony przez *Magdalenę Miqzek* (Warszawa, 16.12.2005). Dostęp: 27.07.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/zuzanna-stromenger,643.html>.
- AHM28** – Wywiad z *Anną Borkowską* prowadzony przez *Dominika Cieszkowskiego* (Warszawa, 21.09.2009). Dostęp: 11.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/anna-borkowska,2136.html>.
- AHM29** – Wywiad z *Sławą Czarzasty* prowadzony przez *Roberta Markiewicza* (Warszawa, 20.08.2007). Dostęp: 8.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/slawa-carzasty,1195.html>.
- AHM30** – Wywiad z *Jerzym Bilińskim* prowadzony przez *Dominika Cieszkowskiego* (Warszawa, 20.01.2011). Dostęp: 9.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/jerzy-bilinski,2765.html>.
- AHM31** – Wywiad z *Barbarą Leszczyńską* prowadzony przez *Macieja Kryczkę* (Warszawa, 16.03.2011). Dostęp: 23.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/barbara-leszczynska,2530.html>.
- AHM32** – Wywiad z *Januszem Brochwiczem-Lewińskim* prowadzony przez *Dorotę Szajkowską* (Warszawa, 18.12.2004). Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/janusz-brochwicz-lewinski,449.html>.
- AHM33** – Wywiad z *Karolem Prusem-Troczewskim* prowadzony przez *Krzysztofa Miecugowa* (Warszawa, 26.10.2005). Dostęp: 28.07.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/karol-prus-troczewski,546.html>.
- AHM34** – Wywiad z *Krystyną Chciuk* prowadzony przez *Małgorzatę Rafalską-Dubek* (Warszawa, 4.08.2014). Dostęp: 11.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/krystyna-chciuk,3325.html>.
- AHM35** – Wywiad z *Andrzejem Budzyńskim* prowadzony przez *Małgorzatę Rafalską-Dubek* (Warszawa, 17.11.2015). Dostęp: 19.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/andrzej-budzynski,3419.html>.
- AHM36** – Wywiad z *Wiesławem Ostrowskim* prowadzony przez *Dominika Cieszkowskiego* (Warszawa, 12.08.2010). Dostęp: 8.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/wieslaw-ostrowski,2263.html>.
- AHM37** – Wywiad z *Aliną Okońską* prowadzony przez *Magdalenę Czocho* (Warszawa, 15.02.2005). Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/alina-okonska,321.html>.
- AHM38** – Wywiad z *Alojzym Tołwińskim* prowadzony przez *Iwonę Brandt* (Warszawa, 18.05.2007). Dostęp: 17.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/alozzy-tolwinski,1130.html>.
- AHM39** – Wywiad z *Danutą Ambroziewicz* prowadzony przez *Patrycję Cieślę* (Warszawa, 4.01.2006). Dostęp: 27.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/danuta-ambroziewicz,638.html>.
- AHM40** – Wywiad z *Zbigniewem Cyprysakiem* prowadzony przez *Małgorzatę Rafalską-Dubek* (Warszawa, 4.01.2006). Dostęp: 21.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/zbigniew-cyprysiak,1892.html>.
- AHM41** – Wywiad z *Barbarą Kuszell* prowadzony przez *Aleksandrę Żaczek* (Warszawa, 31.03.2006). Dostęp: 20.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/barbara-kuszell,792.html>.
- AHM42** – Wywiad z *Tadeuszem Blejarskim* prowadzony przez *Alicję Waśniewską* (Warszawa, 10.11.2005). Dostęp: 10.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/tadeusz-piotr-blejarski,586.html>.
- AHM43** – Wywiad z *Józefem Sobocińskim* prowadzony przez *Tomasza Żylskiego* (Warszawa, 29.04.2009). Dostęp: 17.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/jozef-sobocinski,733.html>.

- AHM44** – Wywiad z *Bogdanem Dagajewem* prowadzony przez *Małgorzatę Rafalską-Dubek* (Warszawa, 14.04.2011). Dostęp: 14.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/bogdan-dagajew,2475.html>.
- AHM45** – Wywiad z *Bożeną Gołaszewską* prowadzony przez *Magdalenę Czoch* (Warszawa, 12.01.2005). Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/bozena-golaszewska,341.html>.
- AHM46** – Wywiad z *Tadeuszem Brodowskim* prowadzony przez *Magdalenę Sienicką* (Warszawa, 6.08.2013). Dostęp: 17.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/tadeusz-brodowski,3339.html>.
- AHM47** – Wywiad z *Kazimierzem Abramczukiem* prowadzony przez *Urszulę Adamowicz* (Warszawa, 15.11.2013). Dostęp: 19.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/kazimierz-abramczuk,3246.html>.
- AHM48** – Wywiad z *Mirosławem Charzyńskim* prowadzony przez *Tomasza Żylskiego* (Warszawa, 9.10.2009). Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/miroslaw-charzynski,871.html>.
- AHM49** – Wywiad z *Wojciechem Rzymowskim* prowadzony przez *Ulę Adamowicz* (Warszawa, 27.11.2012). Dostęp: 16.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/wojciech-stanislaw-rzymowski,3056.html>.
- AHM50** – Wywiad z *Lidią Szafrąską* prowadzony przez *Magdalenę Dąbrowę* (Warszawa, 7.12.2010). Dostęp: 11.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/lidia-szafranska,2469.html>.
- AHM51** – Wywiad z *Teresą Oliver* prowadzony przez *Dominika Cieszkowskiego* (Warszawa, 8.10.2008). Dostęp: 10.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/teresa-oliver,1675.html>.
- AHM52** – Wywiad z *Barbarą Tumanowicz* prowadzony przez *Kingę Piotrowską* (Warszawa, 28.08.2005). Dostęp: 2.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/barbara-tumanowicz,485.html>.
- AHM53** – Wywiad z *Stefanem Macherem* prowadzony przez *Barbarę Pieniężną* (Warszawa, 1.09.2015). Dostęp: 8.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/stefan-wojciech-macher,3479.html>.
- AHM54** – Wywiad z *Hanną Dembowską* prowadzony przez *Małgorzatę Bramę i Iwonę Brandt* (Warszawa, 7.09.2006). Dostęp: 17.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/hanna-dembowska,978.html>.
- AHM55** – Wywiad z *Teresą Zalewską* prowadzony przez *Barbarę Pieniężną* (Warszawa, 30.11.2009). Dostęp: 18.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/teresa-barbara-zalewska,2209.html>.
- AHM56** – Wywiad z *Krzysztofem Jachimowiczem* prowadzony przez *Magdalenę Czoch* (Warszawa, 30.07.2006). Dostęp: 20.07.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/krzysztof-jachimowicz,848.html>.
- AHM57** – Wywiad z *Marią Biernacką* prowadzony przez *Małgorzatę Rafalską-Dubek* (Warszawa, 17.09.2009). Dostęp: 11.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/maria-aleksandra-biernacka,1915.html>.
- AHM58** – Wywiad z *Zofią Januszek* prowadzony przez *Joannę Rozwodę* (Warszawa, 24.10.2011). Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/zofia-hanna-januszek,2732.html>.
- AHM59** – Wywiad z *Marią Kucenty* prowadzony przez *Sławomira Turkowskiego* (Warszawa, 8.05.2014). Dostęp: 9.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/maria-halina-kucenty,3302.html>.

- AHM60** – Wywiad z *Danutą Zadig* prowadzony przez *Urszulę Adamowicz* (Warszawa, 1.08.2014).
Dostęp: 12.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/danuta-irena-zadig,3332.html>.
- AHM61** – Wywiad z *Marią Nostitz-Jackowską* prowadzony przez *Olę Żaczek* (Warszawa, 26.09.2006).
Dostęp: 19.08.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/maria-teresa-nostitz-jackowska,852.html>.
- AHM62** – Wywiad z *Alicją Wielgoławską* prowadzony przez *Macieja Kryczkę* (Warszawa, 1.04.2011).
Dostęp: 26.07.2023. <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/alicia-wielgolawska,2547.html>.

Literatura przedmiotu:

- Barańczak, Stanisław.** 1975. „Słowo – perswazja – kultura masowa.” *Twórczość* 7: 44–57.
- Barańczak, Stanisław.** 1983. *Czytelnik ubezwłasnowolniony. Perswazja w masowej kulturze PRL.* Paryż: Libella.
- Bogołębska Barbara, Worsowicz Monika.** 2016. *Retoryka i jej zastosowania.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Bralczyk, Jerzy.** 2004. *Język na sprzedaż.* Gdańsk: GWP Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Ciesek-Ślizowska Bernadetta, Duda Beata, Sujkowska-Sobisz Katarzyna.** 2020a. „O (nie)wido-
doczności prowadzącego spotkanie ze świadkiem historii – wstępna typologia ról inicjujących
wywiady narracyjne.” *LingVaria* XV: 1(29): 47–58.
- Ciesek-Ślizowska Bernadetta, Duda Beata, Sujkowska-Sobisz Katarzyna.** 2020b. „Władza
nad dyskursem w narracji wspomnieniowej. Przypadek Archiwum Historii Mówionej.” *Tekst
i Dyskurs* 13: 63–79.
- Ciesek-Ślizowska Bernadetta, Duda Beata, Ficek Ewa, Przyklenk Joanna, Sujkowska-Sobisz
Katarzyna.** 2022. „Cyfrowe archiwum społeczne jako przedmiot badań dyskursologicznych.
Prolegomena”. *Prace Językoznawcze* 2(24): 151–165.
- Czachur, Waldemar.** 2018. „Lingwistyka pamięci. Założenia, zakres badań i metody analizy”.
W: *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, red. Waldemar
Czachur, 7–55. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Duda Beata.** 2014. „Utrwalanie pamięci o Powstaniu Warszawskim w świadomości młodego poko-
lenia: strategie językowe w tekstach piosenek hip-hopowych”. *Tekst i Dyskurs* 7(2014): 67–80.
- Duda Beata, Ficek Ewa.** 2020. „Kolokacje pronominalne jako źródło tożsamościowych odniesień
(na materiale relacji świadków powstania warszawskiego)”. *Poznańskie Studia Polonistyczne.
Seria Językoznawcza* 2(27): 9–32.
- Duda Beata, Przyklenk Joanna,** w druku. *Myśmy byli przesyleni tą historią, którą nam przekazy-
wano... Między stylem perswazji wojennej a stylem narracji wspomnieniowej – miejsca wspólne.*
- Gajewska, Ewelina.** 2022. „Polska jest naszym wielkim zadaniem – językowe środki perswazji
w audycjach wyborczych kandydatów na prezydenta Polski w wyborach z 2020 roku”. *Media
i Społeczeństwo* 16: 136–153.
- Grabias, Stanisław.** 1981. *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo.* Lublin:
Wydawnictwo Lubelskie.
- Jankosz, Magdalena.** 2021. „Perswazyjna funkcja werbalnych i niewerbalnych metafor na przykła-
dzie konferencji polskiego rządu podczas tzw. trzeciej fali epidemii COVID-19”. *Res Rhetorica*
8(3): 75–90.
- Kobielska, Maria.** 2016. *Polska kultura pamięci w XXI wieku: dominanty. Zbrodnia katyńska,
powstanie warszawskie i stan wojenny.* Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.

- Konieczka-Śliwińska, Danuta.** 2001. *Retoryka we współczesnych szkolnych podręcznikach historii*. Poznań: Wydawnictwo Instytut Historii UAM.
- Kominek, Andrzej.** 2009. *Metafory prawa moralnego w dyskursie religijno-etycznym. Studium lingwistyczno-kognitywne*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego.
- Kopaliński, Władysław.** 1990. *Słownik symboli*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Korolko, Mirosław.** 1990. *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kwiatkowski, Piotr T.** 2010. „II wojna światowa jako doświadczenie narodowe”. W *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, red. Piotr Tadeusz Kwiatkowski, Lech Michał Nijakowski, Barbara Szacka, Andrzej Szpociński, 133–199. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Lubaś, Władysław.** 2003. „Potoczne emocje w perswazji”. W *Język perswazji publicznej*, red. Katarzyna Mosiołek-Kłosińska, Tadeusz Zgółka, 39–51. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Machálek, Tomáš.** 2014. *KonText – Corpus Query Interface*. Praga: FF UK.
- Maćkiewicz, Jolanta.** 2020. „Metonimia jako narzędzie perswazji (na przykładzie tekstów prasowych)”. *Zeszyty Prasoznawcze* 3(243): 33–46.
- Mikołajczuk, Agnieszka.** 2009. *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Semper.
- Modrzejewska, Ewa.** 2012. „Lógos, éthos, pathos w praktyce medialno-politycznej. Środki przekonania w cytowanych wypowiedziach opozycji”. *Forum Artis Rhetoricae* 2: 55–78.
- Napiórkowski, Marcin.** 2016. *Powstanie umarłych. Historia pamięci 1944–2014*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Ozóg, Kazimierz.** 2004. *Język w służbie polityki. Językowy kształt kampanii wyborczych*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Przyklenk, Joanna.** 2022. „Kiedy obcy jest blisko. »Obcy« w relacjach świadków historii na materiale archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego”. W *Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze: Bliskie otoczenie człowieka. Leksyka, teksty, dyskursy*, red. Magdalena Hawrysz, Magdalena Jurkiewicz-Nowak, Irmina Kotlarska, 97–111. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza UZ.
- Sobczak, Barbara.** 2014. „O definicjach retorycznych (na przykładzie hasła gender)”. *Forum Artis Rhetoricae* 4: 41–59.
- Szacka, Barbara.** 2006. *Czas przeszły – pamięć – mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Szymanek, Krzysztof.** 2004. *Sztuka argumentacji. Słownik terminologiczny*. Warszawa: PWN.
- Topolski, Jerzy.** 1996. „Problemy transmisji wiedzy historycznej w edukacji szkolnej”. W *Nauczycielku nowej formacji dydaktycznej*, red. Maria Kujawska, 107–120. Poznań: Instytut Historii UAM.
- Wasilewski, Jacek.** 2012. *Opowieści o Polsce. Retoryka narracji*. Warszawa: Headmade.
- Wolińska, Olga.** 1996a. „Mechanizmy i gramatyczno-leksykalne środki perswazji językowej w tekstach czasu wojny”. W *Język polski czasu drugiej wojny światowej (1939-1945)*, red. Irena Bajerowa, 337–354. Warszawa: Energeia.
- Wolińska, Olga.** 1996b. „Środki stylistyczne w funkcji perswazyjnej”. W *Język polski czasu drugiej wojny światowej (1939-1945)*, red. Irena Bajerowa, 354–366. Warszawa: Energeia.
- Załęska, Maria.** 2008. „Retoryka a językoznawstwo”. W *Retoryka*, red. Maria Barłowska, Agnieszka Budzyńska-Daca, Piotr Wilczek, 173–191. Warszawa: PWN.